ZOEKEN NAAR GLOBALE MORAAL

Een kritische beschouwing van het project Weltethos van Hans Küng

Gert Olthuis[1]

SUMMARY - This article offers a critical appraisal of the project 'Weltethos' of the Swiss theologian Hans Küng. The aim of his project is the formulation of universally valid moral principles. As a result of ethical investigations and interreligious dialogues Küng draws up four basic, fixed and universal human responsibilities: the content of Weltethos. After a brief sketch of the birth of Weltethos, a few critical remarks will be raised concerning the project. These comments concentrate on two weak spots of Weltethos. Firstly, the formulation of the responsibilities is both ambiguous and biased. Secondly, the formulation of human responsibilities next to human rights is problematic. It will be concluded that Küng's Weltethos-project still leaves the wish for a universally valid moral to be fulfilled.

1. Inleiding

De globalisering op economisch en politiek terrein van de afgelopen decennia heeft niet alleen de onderlinge afhankelijkheid in de wereld doen toenemen, maar ook de vraag naar de mogelijkheid van een globale moraal weer relevant gemaakt. De terroristische aanslagen in de VS van 11 september 2001 en de verschillende reacties daarop maken eens te meer duidelijk dat politiek, economie en moraal wereldwijd nauw met elkaar samenhangen. De aanslagen en de daarop volgende moeizame pogingen van de VS om de *hele* wereld te verenigen in een coalitie tegen terrorisme, hebben de behoefte aan een morele context waarin men goed en kwaad wereldwijd verstaat nog eens onderstreept. Maar de wijze waarop menig arabier tegen de gebeurtenissen van 11 september aankijkt verschilt nogal van die van de gemiddelde westerling. Het formuleren van een universeel geldende moraal mag misschien wenselijk zijn, het is eveneens verre van eenvoudig.

Een voorbeeld op een wat kleinschaliger niveau over de vraag of er sprake kan zijn van een cross-culturele medische ethiek, geeft aan dat consensus over zoiets allerminst voor het oprapen ligt. De dure en hoog-technologische ontwikkelingen in de westerse gezondheidszorg en de daarbij ontstane ideologie van gelijkheid en autonomie van de patiënt, maken het welhaast onmogelijk een (globale) ethiek te delen met ontwikkelingslanden, vindt de Amerikaanse bio-ethicus Tristram Engelhardt (1998). Macklin (1999) merkt daarentegen op dat westerse samenlevingen tegenwoordig multiculturele samenlevingen zijn en er hierdoor behoefte is aan een cross-cultureel gedeelde ethiek. Het is, vindt ze, bij het formuleren van ethische universalia niet nodig te vervallen in een star moreel absolutisme; een ethisch universalisme vraagt namelijk om het flexibel to-

[1] De auteur is cultuurpsycholoog en is momenteel als onderzoeker verbonden aan de afdeling Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de Geneeskunde van UMC St Radboud Nijmegen.
De auteur dankt Christine Monten voor haar kritische commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

epassen van morele principes in variërende omstandigheden. Macklin is overtuigd van het bestaan van fundamentele principes die onder relatieve waarden als privacy en het vertellen van de waarheid aan een patiënt liggen. Ze zal ongetwijfeld een medestander vinden in de Zwitserse theoloog Hans Küng, die in zijn *Projekt Weltethos* een poging doet dergelijke universeel geldende principes te formuleren.[2] In het navolgende zal ik Küngs formulering van globale moraal verder bespreken.

Aan het eind van de twintigste eeuw reiken dringende kwesties rond economie, ecologie en sociale en politieke verhoudingen verder dan de afzonderlijke nationale agenda's, constateert Küng. Vragen en problemen die deze globalisering met zich meebrengt zijn daarom van vitaal belang voor de gehele mensheid. De toestand waarin de wereld rond de millenniumwisseling verkeert, vereist een realistische visie van waaruit antwoorden geformuleerd kunnen worden op die vragen en problemen. Voor Küng staat vast dat de benodigde visie bestaat uit een morele oriëntatie die als fundament moet dienen voor een nieuwe wereldorde. Een toekomstige omslag naar een vreedzamere, rechtvaardiger en humanere wereld kan volgens hem niet zonder een gezamenlijke houvast over wat goed is om te doen. Naar niets minder dan dat gaat Küng op zoek in het *Projekt Weltethos*. Doel van het project is een herontdekking en herwaardering van globaal geldend ethos in politiek, economie, ecologie en wetenschap. Dat Küngs werk geen louter theoretische vingeroefening is, blijkt uit het feit dat hij de uit zijn project voortvloeiende *Universal Declaration of Human Responsibilities* op 1 september 1997 heeft aangeboden aan de secretaris-generaal van de VN, Kofi Annan.

De visie die Küng schetst, is volgens hem geen idealistisch, ideologisch, moralistisch of doctrinair verhaal, maar een „argumentatief opgebouwde, ethisch georiënteerde globale visie" (WWW: 14). Volgens Küng onderscheidt de door hem beschreven visie zich doordat ze in historische samenhang gedacht wordt, door objectieve kritiek op bestaande (politieke en economische) verhoudingen en door aanvechtbare concrete aanzetten om haar te realiseren. In de eerste helft van dit artikel zal ik uiteenzetten hoe Küng tot zijn visie komt en wat deze inhoudt. Küng zoekt naar een weg die loopt tussen Realpolitik en Idealpolitik. Hij pleit voor een verantwoordingspolitiek op basis van het Weltethos. Het Weltethos is volgens Küng het cross-cultureel geldende morele fundament van het mens-zijn. Een ethos dat bovendien gedeeld wordt door gelovigen en niet-gelovigen. De tweede helft van dit stuk is gewijd aan enkele kritische punten ten aanzien van Küngs visie. Met name de formulering van het Weltethos in de vorm van een declaratie van mensenplichten en Küngs objectiviteitsclaim liggen onder vuur.

2. Realpolitik en Idealpolitik

Centraal in de realistische benadering van bestuur en beleid staat de loskoppeling van ethiek en politiek. Volgens Realpolitici, schrijft Küng, is moraal in de politiek van een

[2] Hoewel het project in 1990 van start ging met het 'programmatisch geschrift' Projekt Weltethos (in het Nederlands vertaald als Mondiale verantwoordelijkheid), baseer ik me hier op een later onderdeel van het project: Küng, H. (1997) Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft. München: Piper Verlag. In de tekst aangeduid met WWW.

andere orde dan moraal tussen mensen. De 'raison d' état' is verheven boven alle morele principes. Het landsbelang staat voorop. Bij wereldpolitiek is niet vrede en gerechtigheid het hoofddoel, maar stabiliteit en zekerheid door machtsevenwicht. Als hedendaags exponent van deze visie noemt Küng ondermeer oud-minister van buitenlandse zaken van de VS Henry Kissinger. Onder de noemer 'geo-politiek' bedreef Kissinger machtspolitiek. Uit Kissingers boek *Diplomacy* (1994) destilleert Küng dat in de internationale politiek moreel argumenterende politici dom overkomen en onsuccesvol zijn en dat calculerende machtspolitici succesvol en slim lijken. Evenals zijn grote voorbeeld, de voormalig president Theodore Roosevelt (1858-1919), beschouwde Kissinger het internationale leven als een strijd waarin alleen de sterksten het zullen overleven, stelt Küng. Politiek is in deze visie amoreel en dient er voor zo berekend mogelijk de nationale belangen te verdedigen op het internationale slagveld.

Tegenover de Realpolitik staat Idealpolitik, waar niet belangen, maar ideeën en waarden centraal staan. In de idealistische benadering van politiek en samenleving is het internationale leven geen strijd waarin de sterkste, degene met de meeste macht, als winnaar uit de bus komt. Macht is in de Idealpolitik niet het middel om nationale belangen veilig te stellen, maar om vrede veilig te stellen. 'Macht in dienst van de vrede' (WWW: 58). De Amerikaanse oud-president Woodrow Wilson (1856-1924) wordt door Küng als één van de exponenten beschouwd van de Idealpolitik. Hij baseerde zijn wereldpolitiek op drie principes: 1) vrijheid voor elk volk, 2) rechtvaardigheid voor vriend en vijand, en 3) het bewaren van de vrede door de Volkerenbond. In tegenstelling tot de Realpolitik, waar de machtigste de vrede bepaalt en oplegt, ontstaat in de Idealpolitik de vrede doordat de politiek een voor iedereen rechtvaardige situatie schept. Politiek staat in dienst van de moraal, van een waardevol bestaan voor iedereen.

In de tegenstelling tussen Real- en Idealpolitik gaat het dus om macht en moraal. Macht is volgens Küng „de bevoegdheid, mogelijkheid of vrijheid iets anders, mensen of betrekkingen tussen mensen, te bepalen" (WWW: 79). Aristoteles en Nietzsche benadrukken respectievelijk dat de mens een gemeenschapswezen is en dat de mens naar macht streeft. Maar de mens is ook complex en ambivalent, laverend tussen verstandig en onverstandig, goed en kwaad en tussen egoïsme en deugdzaamheid. Macht kan afhankelijk hiervan goed of slecht gebruikt worden, of het nu binnen de familie of in de internationale politiek is. De fundamentele spanning tussen politiek (macht) en ethiek (moraal) moet daarom volgehouden worden, vindt Küng. Terwijl idealisten zich moeten realiseren dat politiek niet ondergeschikt is aan ethiek, moeten realisten juist het verband tussen politiek en ethiek leren inzien. Politiek gaat bovendien over mensen en niet over macht en systemen, schrijft Küng. Het project dat hij voorstelt is er op gericht realisme en idealisme te combineren door „rationele belangenwaarneming" te verbinden met een „morele basisoriëntatie" (WWW: 89).

3. Verantwoordingspolitiek op basis van Weltethos

Küng pleit voor een politiek in de geest van een verantwoordingsethiek, die in het midden ligt van Real- en Idealpolitik. Politiek moet uit overtuiging, en niet uit koele berekening, bedreven worden. Maar een louter morele motivatie om het (goede) doel

te bereiken volstaat volgens hem niet; er moet ook op een realistische manier vooruit gekeken worden. Dit laatste vooral met betrekking tot de eventuele negatieve gevolgen die een bepaalde politieke beslissing kan hebben.

De menselijke verantwoordelijkheid is door de technologische ontwikkeling enorm gegroeid. Het doel van de politiek is met het oog hierop ook veranderd. Politiek is het essentiële middel de menselijke mogelijkheden (beter) te benutten ten bate van een humanere en minder vervuilde wereld. Politieke ethiek is een gewetensverplichting gericht op het concrete goede in concrete situaties. In bepaalde politieke situaties komt deze verplichting naar voren (realistisch) en in zo'n situatie kan de verplichting onvoorwaardelijk worden (idealistisch). Omdat macht in de politiek een belangrijke rol speelt, is er een ethos nodig als maatstaf voor het juiste gebruik er van in deze concrete politieke situaties. Met die maatstaf bedoelt Küng niet de historisch gegroeide regels van een rechtstaat. Het gaat hem om elementaire ethische normen die ontstaan bij het menselijk samenleven. In de praktijk van het leven dringen zich eisen (prioriteiten, wetten, zeden, etc.) op aan het mens-zijn om te overleven. Deze moraal is niet bedacht, maar dient zich aan. Een nieuwe wereldorde, waarin de hele mensheid een plaats heeft, kan niet bestaan zonder een ethische basisconsensus: Weltethos.

Küng constateert bijvoorbeeld een probleemloze overeenstemming tijdens Praagse fluwelen revolutie in 1989 over de waarden *waarheid* en *rechtvaardigheid*. De hele wereld kan het eens zijn met de eisen van de Tsjechoslowaakse bevolking destijds. Kennelijk is er zoiets als een kernmoraal, redeneert Küng. Los van geschiedenis, cultuur, religie en politiek bestaat er een elementaire moraal ('smalle moraal') waarover een globale basisconsensus mogelijk is. Over de precieze en cultuurspecifieke invulling van moraal ('brede moraal') is geen consensus nodig. Een minimum aan consensus over moraal en menselijk samenleven kan zo culturele verschillen overstijgen. Bovendien is in alle grote religies en ethische tradities een formulering aan te treffen die even elementair is als waarheid en rechtvaardigheid en die is te vatten onder de noemer *menselijkheid*: 'wat je jezelf niet toewenst, doe dat ook een ander niet aan'.

Naast rechten heeft ieder mens ook plichten. Er zijn plichten die voortkomen uit rechten; de plicht de rechten 'tot hun recht te laten komen'. Deze plichten zijn af te dwingen (door rechtspraak cq. rechtsstaat). Daarnaast is er sprake van een fundamentele ethische plicht; als mens te bestaan brengt een eigen verantwoordelijkheid met zich mee (autonome moraal). Ieder mens heeft naar eer en geweten te handelen. Dit is niet op te leggen, maar komt 'uit het hart'. Kortom, zegt Küng, wettelijk vastgelegde (mensen)rechten werken alleen als er een moreel fundament is, een grondhouding uit gewetensplicht: Weltethos.

Op basis van de maximen 'Elk mens behoort menselijk behandeld te worden' en 'Hoe jij wilt dat men jou benadert, benader zo ook de anderen' (WWW: 155) formuleert Küng vier elementaire en vaststaande mensenplichten: de inhoud van het Weltethos. Deze vier principes vormen tevens de basis van de al eerder genoemde *Universal Declaration of Human Responsibilities*.

1. De verplichting tot een geweldloze cultuur. Gij zult niet doden. Of positief: Heb respect voor het leven.
2. De verplichting tot een solidaire cultuur en een rechtvaardige economische orde. Gij zult niet stelen. Positief: Handel rechtvaardig en eerlijk.
3. De verplichting tot een tolerante cultuur en een waarachtig leven. Gij zult niet liegen. Positief: Spreek en handel in waarheid.
4. De verplichting tot een cultuur van gelijke rechten en partnerschap tussen mannen en vrouwen. Gij zult geen ontucht bedrijven. Positief: Respecteer elkaar en heb elkaar lief.

Küngs omvangrijke analyse van de toestand in de wereld en de nadruk daarbij op de rol die moraal en ethiek kunnen spelen met het oog op een betere toekomst is bewonderenswaardig. Ongetwijfeld verwoordt hij het gevoel van velen met zijn pleidooi een andere, humanere weg in te slaan. Niettemin zijn, zoals al aangekondigd, enige kanttekeningen aangaande Küngs pragmatisch idealisme op zijn plaats.

4. Dubbelzinnig én eenzijdig

Om te beginnen is Küngs formulering van de hierboven aangehaalde morele geboden problematisch. Elk gebod staat in zijn negatieve en zijn positieve variant beschreven. Dat maakt de geboden multi-interpretabel. Niet (nooit) mogen doden is iets anders dan respect hebben voor het leven. Een negatieve formulering geldt altijd. Een positieve formulering geldt altijd, maar niet in elk geval. Over niet doden en niet liegen valt niet te discussiëren; de norm is duidelijk. Maar een leugentje om bestwil uit respect voor andermans leven (dat daarmee gered wordt) is te tolereren. De tweevoudige formulering van de geboden zorgt voor een verwarrende dubbelzinnigheid binnen het Weltethos.

Een volgend kritiekpunt heeft betrekking op de eenzijdigheid van Küngs theologische uiteenzetting. De moraal, de ethische plicht, de verantwoordelijkheid waar Küng het over heeft is in wezen vóór-ethisch. Het is een moraal, schrijft hij, die met het mens-zijn gegeven is en er al is voordat er in de ethiek over gerationaliseerd wordt. Deze moraal overstijgt het menselijk bestaan. Een dergelijke onvoorwaardelijke moraal kan alleen vanuit iets onvoorwaardelijks geformuleerd worden: God. Voor Küng is de uiteindelijke grondslag voor de menselijke moraal religieus. Hij formuleert zijn Weltehos dan ook vanuit de wereldreligies. Niettemin wordt de geldigheid van het ethos volgens hem in even sterke mate gevoeld en ondersteund door gelovigen en niet-gelovigen. Beide groepen leiden een even moreel leven en zien het gevaar van een moreel vacuüm. Maar, zoals gezegd, gelovigen hebben God als ultieme maatstaf en rechtvaardiging voor hun handelen. De oneindigheid van God vormt de absolute verplichting van het menselijk handelen.

In een briefwisseling met kardinaal Martini verwijst Umberto Eco (1999) naar een andere gemeenschappelijke basis voor de onvoorwaardelijke moraal. Het morele leven begint volgens Eco wanneer de ander in het spel komt. Elk mens is betrokken op andere mensen en de betekenis die dit heeft, is de grondslag voor ethiek. Iedereen heeft vanuit zijn of haar lichamelijk ter-wereld-zijn voorstellingen wat betreft waarneming, herin-

nering, gevoelens, gezondheid, etc.. Zodra ik de andere mens ervaar, daar waar ik op de andere mens betrokken ben (precies daar) ontstaat de vóór-ethische, onvoorwaardelijke moraal. Maar wat is dan voor Eco het transcendente, het menselijke overstijgende, aspect aan moraal? Dat is het diepe vertrouwen dat na het particuliere leven het leven in het algemeen zal continueren. De motivatie te schrijven, zorgen, folteringen te weerstaan of om goed te doen, omdat het waardevol is voor de mensen die nog geboren moeten worden, is het aspect aan moraal dat het bestaan hier en nu overstijgt. Het perspectief waar Eco aan refereert, is ook een centraal thema in het werk van Emmanuel Levinas die bijvoorbeeld spreekt over de (absolute) oriëntatie op de ander, waarvan de triomf ligt in een tijd zonder mijzelf (1990: 70). Küng schenkt in zijn argumentatie echter geen aandacht aan filosofische gedachtengangen over de basis van moraal en beperkt zich tot een theologische invalshoek. Dat is vooral jammer omdat hij voordurend benadrukt dat zijn Weltethos door gelovigen en niet-gelovigen in dezelfde mate gevoeld wordt. Het is dus nog maar de vraag of het Weltethos wel zo objectief is als Küng claimt.

5. Mensenrechten én mensenplichten?

Küng zegt op een objectieve wijze te werk te zijn gegaan bij het formuleren van het Weltethos vanuit de diverse wereldreligies. Zodoende beschouwt hij het Weltethos voor iedereen geldig en aanvaardbaar. Dat Küng objectief en grondig werk heeft verricht staat buiten kijf, maar het valt te betwijfelen of hij ook vanuit objectieve premisses tot zijn resultaat komt. Al voor de publicatie van *Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft* werd Küng bekritiseerd omdat hij in zijn werk te weinig afstand nam van zijn christen-zijn (Cobb, 1993). Door die geringe afstand blijft het vaak onduidelijk waar de interpretatie vanuit het geloof stopt en waar de objectieve kritiek die hij wil geven begint. Küngs perceptie is gekleurd door zijn christelijke achtergrond. Daardoor neemt hij aspecten van de wereldproblematiek op een bepaalde manier waar, die anderen (andersgelovigen, niet-gelovigen) verschillend van hem waar zouden nemen. Küng relativeert en bediscussieert zijn eigen christelijke identiteit niet; hij lijkt er zo buiten te kunnen stappen om een „argumentatief opgebouwde, ethisch georiënteerde globale visie" te formuleren. Hij neemt impliciet aan dat zijn verinnerlijkte christelijke waarneming de juiste is. Küng lijkt van de veronderstelling uit te gaan dat je vanuit het ware geloof, het christendom, tot een eerlijke en open houding komt.

Een laatste kanttekening sluit hier op aan en gaat over de invloed die politieke systemen en sociale structuren hebben op menselijk handelen. Küngs Weltethos en de declaratie van mensenplichten zijn gericht op het menselijk handelen van het verantwoordelijke individu. Daarin ligt het grootste probleem van de declaratie: er wordt geen onderscheid gemaakt in de verhouding tussen de burger en de staat en tussen burgers onderling. Individu en maatschappij zijn niettemin onlosmakelijk met elkaar verbonden. Jarenlang leven in een bepaald systeem levert een bepaalde, verinnerlijkte moraal op. Küng schrijft zelf dat herhaling en gewoonte resulteren in „ingeslepen normen" (WWW: 116). Daarom is het des te belangrijker dat hij zijn eigen ingeslepen normen doorziet en ter discussie stelt.

Bovendien bestaat sinds 1948 de *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens*. Die is geformuleerd als antwoord op extreme ervaringen van lijden en onrecht. De rechten zijn niet primair bedoeld als moreel appèl op het individu zoals Küngs Weltethos dat is. Mensenrechten zijn een instrument waarmee wordt bekeken in welke politieke en juridische structuren situaties van lijden en onrecht voor de individuele mens, voor minderheden en voor volkeren, minimaal is (Hoppe, 1998). Door de formulering van mensenplichten apart van mensenrechten lijkt het alsof deze plichten een aanvulling zijn op de rechten. Maar mensenrechten impliceren al plichten en een aparte formulering daarvan relativeert de universaliteit en ondeelbaarheid van de rechten, die gegrond zijn in de lijdenservaring van velen. Küngs verantwoordelijke individu zoekt naar wat gedaan moet worden, maar het slachtoffer weet wat er had moeten gebeuren.

Kortom: het voorbijgaan aan de Mensenrechten, het gemis aan dialoog met de filosofie en het gebrek aan reflectie over de westers-christelijke bril waardoor hij de wereld waarneemt, doen Küngs poging tot het formuleren van een objectieve en universeel geldende moraal helaas deels teniet. De door hem gewenste globale moraal lijkt met het Weltethos-project niet vervuld. Blijft staan de vraag of een globale moraal überhaupt mogelijk is. Het antwoord op deze vraag lijkt na elf september verder weg dan ooit.

Literatuur

COBB Jr. J.B. (1993), 'Interreligiöser Dialog, Weltethos und die Problematik des Humanum' in HÄRING H.J. & KUSCHEL F-J. (eds.) *Hans Küng: Neue Horizonte des Glaubens und Denkens*, Piper Verlag, München, 589-606

ECO U. & MARTINI C.M. (1999), *Als we niet geloven, wat geloven we dan?,* Prometheus, Amsterdam

HOPPE T. (1998, juni), 'Priorität der Menschenrechte', Herder-Korrespondenz, 293-298

KÜNG H. (1992), *Mondiale verantwoordelijkheid*, Kok, Kampen

KÜNG H. (1997), *Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft*, Piper Verlag, München

LEVINAS E. (1990), 'Betekenis en zin' in *Humanisme van de andere mens*, Kok Agora, Kampen, 37-99

MACKLIN R. (1999), *Against Relativism: Cultural Diversity and the Search for Ethical Universals in Medicine,* Oxford University Press, New York

TRISTRAM ENGELHARDT Jr. H. (1998), 'Critical care: Why there is no global bioethics', *Journal of Medicine and Philosophy*, 23, 6, 643-651